

A nemzeti identitás konfliktusai és az állampolgári nevelés Öt ország összehasonlítása

Az International Association for the Evaluation of Educational Achievement, röviden IEA, a hatvanas évektől reprezentatív mintán vizsgálta a tanulók teljesítményét a különböző tantárgyterületeken nemzetközi összehasonlításban. Az állampolgári nevelés eredményességével kapcsolatos első felmérés 1971-ben volt 9 nyugati demokratikus ország (NSZK, Finnország, Írország, Izrael, Olaszország, Hollandia, Új-Zéland, Svédország, USA) részvételével. (1) 25 évvel később került sor a második IEA állampolgári nevelési projekt elindítására, tervezője és vezetője, csakúgy, mint az elsőnek, az amerikai Judith Torney-Purta volt.

A második projektet elsősorban a világban bekövetkezett jelentős változások indokolták, melyek új szükségleteket és lehetőségeket teremtettek az állampolgári nevelés számára is. A téma iránti nagyfokú érdeklődést jelezte, hogy a részt vevő országok száma 24-re növekedett, köztük Magyarországgal együtt nagy számban képviselve a volt szocialista országokat is.

A résztvevők körének kibővülése mellett a második projekt kutatási metodológiája szintén megújult azzal, hogy a mérési, kvantitatív szakaszt megelőzte az úgynevezett kvalitatív szakasz, melyben az egyes országok esettanulmányok keretében mutatták be az állampolgári nevelés helyzetét, jellemzőit és befolyásoló tényezőit. A helyzetleírás ugyanazon 18 nemzetközi keretkérdés mentén haladt minden részt vevő ország esetében, mely kérdések 6 nagyobb téma köré csoportosultak. A demokrácia, a nemzeti identitás, a társadalmi kohézió és diverzitás az összes esettanulmányban központi helyet kaptak, míg a gazdaság, a média és az önkormányzat választható témák voltak (a magyar esettanulmány a gazdaságot dolgozta fel). Az esettanulmányok döntően három nagyobb részből álltak. Az első rész a három kötelező és az egyik választható témához kapcsolódóan írta le az adott ország jellemzőit, felhasználva a politológiai és szociológiai szakirodalmat. A második rész a politikai szocializációs vizsgálatok és közvélemény-kutatások adataira támaszkodva mutatta be a lakosság, benne az ifjúság attitűdjét és véleményét az alaptémákhoz kötődő politikai, társadalmi, nemzeti és gazdasági kérdésekkel kapcsolatban. A harmadik részben az esettanulmányok készítői az oktatási dokumentumok áttekintése kapcsán azt elemezték, miként tükröződnek a fenti kérdések az állampolgári nevelésben, valamint az oktatási szakemberekkel folytatott interjúkból és fókuszcsoportoktól nyert információk alapján azt próbálták meg felvázolni, hogy melyek lehetnének az állampolgári nevelés fejlesztésének kívánatos és lehetséges irányai.

Az esettanulmányok két szempontból kapcsolódtak metodológiailag a kvantitatív kutatási szakaszhoz. Egyfelől segítettek abban, hogy a tanulók tudását és attitűdjét vizsgáló nemzetközi feladatlap, valamint a tanulói, a tanári és iskolai háttérkérdőívek releváns kérdéseket tartalmazzanak, másfelől értelmezési keretet nyújtottak a felmérési eredmények országos és nemzetközi értékeléséhez.

Mára már a kutatás mindkét szakasza lezárult. A kvalitatív vizsgálati szakasz eredményeként megszületett a 24 részt vevő ország esettanulmányát tartalmazó első, angol nyelvű kötet (2) és megjelenésre vár egy másik, amelyben tíz témakörben hasonlítják össze a szerzők a helyzetleírásokból kiolvasható hasonlóságokat és különbségeket. Az itt következő tanulmány eredetileg e második angol nyelvű kötet számára íródott.

Az elemzés szempontjai

Elemzésemhez, amely az első kötetben megjelent országos esettanulmányokra épül, azt az öt országot választottam, melyek esettanulmányaikban egyrészt részletesen foglalkoznak a nemzeti identitástudat konfliktusaival, másrészt eltérő helyzetükből adódóan különböző utakon próbálkoznak e konfliktusok oldására: a kohézióteremtésre az állampolgári nevelés területén. (3)

Az öt országot jellemző, nemzeti identitással kapcsolatos jelenlegi fő konfliktusok politikai okai röviden így foglalhatók össze. Németországban az újraegyesítés, Hongkongban a Kínához való visszacsatolás, Magyarországon a politikai rendszerváltás, Izraelben a területi kérdések megoldatlansága, Görögországban pedig a monokulturális nemzetállam bomlása okozott új, illetve élezte ki az addig lappangó konfliktusokat.

A téma kifejtésében a nemzeti identitásra vonatkozó szakirodalomból csak az európai közgondolkodásban jól ismert „politikai nemzet – kultúrnemzet” fogalom párt használok elméleti keretként. A konfliktusokat két szempont köré csoportosítva mutatom be:

- a kultúrnemzet – politikai nemzet interferenciájának kiemelésével;
- a nemzeti többség – nemzeti kisebbségek viszonyrendszerében.

A tanulmány második részében az öt ország állampolgári nevelésének csak azokkal a vetületeivel foglalkozom, melyek a nemzeti identitással kapcsolatos konfliktusok kezelésére és a kohézióteremtés módjaira vonatkoznak. E tekintetben az öt ország állampolgári nevelése öt sajátos utat képvisel. Németországban európaivá szeretnék konvertálni a nemzeti identitás érzését; Hongkongban a Kínával való kulturális-történelmi összetartozás kerül az állampolgári nevelés fókuszába; Magyarországot a nemzeti identitás problémáinak elhallgatása, a konfliktuskerülés jellemzi; Görögországban a valóságban egyre erőteljesebb nemzeti heterogenitást az etnocentrikus megközelítés fenntartásával próbálják elfedni; Izraelben pedig noha egyelőre nem eliminálódott az állampolgári nevelés arabellenes éle, kezd erőteljesebbé válni az útkeresés a zsidó identitás nacionalista elemeinek a csökkentésére.

A nemzeti identitás konfliktusai

Kultúrnemzet – politikai nemzet

A kultúrnemzet fogalmat a századforduló előtt az úgynevezett nemzetállamok és a soknemzetiségű államok közti különbség leírására vezették be az európai szakirodalomban, hogy nevesítsék azt a helyzetet, amikor történelmi okok miatt Közép-Kelet-Európában a politika nem volt képes nyelvileg és kulturálisan is egy nemzeté formálni az állampolgárait oly módon, ahogyan a nyugat-európai államokban. A kultúrnemzet fogalma tehát azt fejezi ki, hogy a történetileg kialakult nemzeti közösség nem azonos az állampolgári közösséggel (politikai nemzet), hanem sajátos nyelvi-etnikai, vallási jegyek alapján szerveződik, és ha nem tud az adott politikai nemzetbe integrálódni, előbb-utóbb jogot formál az önálló államiságra, azaz a politikai nemzeté válásra. Ennek a folyamatnak egy szakaszát példázza az első világháború után felbomlott soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia egyik, azóta is soknemzetiségű utódállama: Jugoszlávia, mely folyamat legújabb szakaszának, a teljes balkáni dezintegrációnak éppen korszakunkban lehetünk tanúi.

A kultúrnemzet és a politikai nemzet történelmi interferenciájának legkülönbözőbb eseteivel találkozhatunk az elemzésre kiválasztott országokban.

Az egyik változatban homogenitásukat féltő politikai nemzetek ütköznek kultúrnemzetekkel, melynek folyamán ezek a kultúrnemzetek is homogén politikai nemzetekké akarnak válni. Erre találhatunk példát Németország és a zsidóság, Izrael és a palesztinok viszonyrendszerében.

A németek mint kultúrnemzet Európa más nagy történelmi múltú népeihez képest csak igen későn, 1871-ben váltak egy politikai nemzeté. A náci rezsim politikája később azonban éppen azt a zsidó népességet dezintegrálta, ráadásul a fizikai megsemmisítés eszközeivel, mely oly sokáig a német politikai nemzetéhez tartozónak érezte magát. A németiség nemzeti identitástudatát a mai napig nyomasztja az ezért való felelősség terhe, a zsidóságban pedig az, hogy a Holocaustot egyáltalán megtörténhetett, világszerte megerősítette a kultúrnemzet tudatát, és egyszerre mind tömegesen is előhívta a politikai nemzetét.

1948-ban az izraeli állam létrejötte továbbgörgette az érintett népek közti kultúrnemzet – politikai nemzet konfliktusát. Palesztinában a zsidóság politikai nemzeté vált, a palesztinok viszont csak kultúrnemzetként élhettek azon a területen, melyet történelmi okokra hivatkozva politikai értelemben szintén sajátjuknak tekintettek. A palesztinokban a politikai nemzeté válás tudata oly mértékben felerősödött, hogy széles arab szövetséggel fegyveresen akartak érvényt szerezni önálló államalapítási törekvéseiknek. A háborúba torkolló és állandó háborús helyzetet előidéző területi konfliktus nem kedvezett az

A kelet-németek jelentős része a saját politikai nemzetén belül manapság a másodrendű állampolgár szerepét kényszerül átélni, melyet mégsem a saját kultúrnemzetével való szembefordulással, hanem egy rétegük a militáns nacionalizmus egy fajtájával, az idegengyűlölettel próbál kompenzálni.

Izrael határain belül maradt palesztin kisebbség integrációjának sem. Egy másik, önmagát politikai nemzetnek tekintett nép részeként élnek kultúrnemzetként Izraelben, miközben az önálló államisággal már rendelkező zsidóság és az azt nélkülöző palesztinok közötti békefolyamat továbbra is lezáratlan.

A kultúrnemzet – politikai nemzet interferenciáját tovább vizsgálva megállapítható, hogy a konfliktus közöttük nemcsak a fentiekben ábrázolt módon jelenhet meg. Az is előidézhetheti, hogy politikai döntések folytán

egy kultúrnemzet két politikai nemzeté válik, majd ismét egyesül. Tipikus példája ennek egyfelől Németország, másfelől Hongkong.

Németországot a két világrendszer vezető hatalmai közötti érdekszféra-megosztás érdekében szakították ketté a második világháború után, mely azzal a következménnyel járt a nemzeti identitástudat szempontjából, hogy egyazon német kultúrnemzet tagjainak az egymással ellenséges viszonyban álló két német politikai nemzet egyikéhez kellett lojálisnak lenniük. Az az identitászavar, melyet a kultúrnemzet és a politikai nemzet erőszakos kettéválasztása okozott, az 1990-es újraegyesítés után alkalmilag szertefoszlani látszott, újratermelte azonban az a gazdasági-társadalmi, valamint politikai normákat érintő különbség, mely a kétfajta rendszert megvalósító német politikai nemzetek több évtizedes különéléséből származott. A kelet-németek jelentős része a saját politikai nemzetén belül manapság a másodrendű állampolgár szerepét kényszerül átélni, melyet mégsem a saját kultúrnemzetével való szembefordulással, hanem egy rétegük a militáns nacionalizmus egy fajtájával, az idegengyűlölettel próbál kompenzálni.

Hongkong esetét látszólag az teszi egyszerűbbé – a jövőt tekintve mégis komplikáltabbá –, hogy 150 éves brit gyarmati uralom után csatolták vissza 1997-ben az anyaországhoz, Kínához. A politikai nemzetől való elszakítottságból elvileg olyan identitászavar következett volna a hongkongi emberek tudatában, melyet a visszacsatolásnak kellene felol-

dania. A valóságban azonban éppen fordítva történik. Hongkong ugyanis még a brit gyarmati uralom idején – egyrészt a Kínából tömegesen érkező politikai menekültek, másrészt a gazdasági felvirágzást támogató brit politika hatására – egyfajta fél-szuverén politikai nemzetté vált, melynek jellege éppen hogy ellentétes volt Kínáéval. A hongkongiak számára tehát a visszacsatolás nem csak a saját kultúrnmemzetükkel való egyesülést jelenti, hanem az új politikai nemzetükkel való azonosságtudat zavaraival is együtt jár.

A kultúrnmemzet – politikai nemzet egy további interferenciáját mutatja, amikor egy fél-szuverén politikai nemzetben háttérbe szorul, majd a szuverenitás vonatkozásában bekövetkezett változás hatására megerősödik a kultúrnmemzet tudata. Más okokból és célokból ugyan, de ezt tükrözi Magyarország és Hongkong esete.

A közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan a második világháború után Magyarországra is a szovjet blokk érdekszférájába került, mely maga után vonta egyfelől szuverenitásának erős korlátozását, másfelől a szovjet típusú politikai rendszer bevezetését. Az 1956-os forradalom azonban, noha elbukott, meglehetősen lazította mindkét köteléket. Egyfelől mérsékelte az ország függőségi viszonyát a Szovjetunióhoz, másfelől az emberek kiszolgáltatottságát az egypárti hatalomhoz. A nemzeti és az egyéni szuverenitás korlátozásának ezen időszakában a magyarok tudatát egyfajta rejtőzködő nemzeti érzés jellemezte. Táplálta és elfojtotta egyben nem csak a külső függőség, hanem magának a politikai rendszernek a nemzeti szuverenitás kérdését maga alá söprő úgynevezett internacionalista ideológiája is, és nem különben az a tény, hogy az első világháborút követő trianoni békeszerződés után 3 millió magyar a területi elcsatolások következtében a szomszédos, zömmel a kelet-európai térséghez tartozó országokhoz került. A nyolcvanas, kilencvenes évek fordulóján a politikai rendszerváltás, majd a szovjet csapatok kivonulásával az ország szuverenitásának visszaszerzése felszabadította, ugyanakkor polarizálta is e szempontból a magyarokat. A kultúrnmemzet tudata, mely addig főként csak a hősiesség- és szabadságharcokkal teli történelmi múlt ébrentartásában nyilvánulhatott meg, az emberek egy részében regionálisan is kiszélesedett. A nemzeti identitás kérdésében a határon túli magyarokhoz való viszony kapott központi szerepet, és a vízvélasztó az lett, hogy az azonos kultúrnmemzethez való tartozásnak a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek erőteljes politikai támogatását vagy csak kulturális és anyagi segítségét kell-e jelentse.

A hongkongi emberek a brit korszakban, de még a visszacsatolás előtti átmenet idején sem érezték a kultúrnmemzet-tudatot identitásuk meghatározó részének. Fél-szuverén politikai nemzet tagjaiként is sokkal szorosabban kötődtek a nyugati világhoz, mint Kínához. A visszacsatolás után jogilag egy politikai nemzetté válva Kínával, mellyel a brit korszakukat jellemző depolitizációs stratégia is véget ért, nem a politikai nemzet, hanem a kultúrnmemzet tudata kapott politikailag megerősítést. A hivatalos Hongkongban megnyilvánuló újnacionalizmus és újpatriotizmus, mely a Kínával való közös kulturális és történelmi gyökereket emeli ki, éppen a vele való politikai összetartozás mérséklésének szándékát mutatja. Amíg tehát a szuverenitását visszaszerző Magyarországon a politikai erők egy része a kultúrnmemzet tudatot a határon kívüli magyarokkal való politikai összetartozás kifejeződéseként hangsúlyozza, addig a Kínához visszacsatolt Hongkongban éppen ellenkezőleg. A kultúrnmemzet tudatának felélesztése a most már egy politikai nemzetben belüli sajátos politikai távolságtartást szolgálja.

És végül a politikai nemzet – kultúrnmemzet interferenciájának az az esete is megtalálható az elemzésre kiválasztott országok között, amikor egy szuverén politikai nemzetben erősödik fel a kultúrnmemzet tudata. Erre hozható példának Görögország.

Az előzőekben érintett négy országgal ellentétben, Görögország status quo-ja és politikai berendezkedése sem változott meg az utóbbi időben. A mai demokratikus viszonyok 1974-ben jöttek létre az előtte uralmon lévő katonai junta megdöntését követően. A politikai stabilitás folytonosságát jelzi, hogy az 1989–93-as ciklust kivéve, azóta is a szocialista párt (PASOK) van hatalmon. A politika konszolidációja azonban nem járt együtt a vi-

lággazdaságban csak marginális pozíciót betöltő Görögország gazdasági státuszának megváltozásával, emellett a kilencvenes évek balkáni menekültáradata nem csak a gazdasági nehézségeket növelte tovább, hanem a legkülönbözőbb vonatkozású kulturális különbségeket is. A nemzeti heterogenitás fokozódására a hivatalos politika a nemzeti homogenitás fenntartásának eltökélt szándékával válaszolt: Görögország monokulturális nemzetállam, melyben a politikai nemzet és a kultúrnemzet egybeesik. Ezt az álláspontot a nemzeti büszkeség két forrása, Görögország világtörténelmi jelentősége és a görög kultúra történelmi folytonossága erősíti. A politikai nemzet oldaláról az, hogy Görögország a nyugati demokrácia bölcsője, a kultúrnemzet oldaláról pedig az, hogy a görög társadalom az ősi kultúra hordozója. A valóságban azonban a tartós gazdasági marginalitás viszonyai között a bevándorlók nem tudnak a görög társadalomba integrálódni, és így mindinkább lehetetlenné válik a hatékony elfedése azoknak a fokozódó nyelvi, etnikai és vallási különbségeknek, melyek egyre élesebben a kultúrnemzeti homogenitástudat ellenében hatnak.

Nemzeti többség – nemzeti kisebbségek

Mint a politikai nemzet – kultúrnemzet interferenciájának mind a négyfajta esete mutatta, a politikai nemzetnek a nemzeti kisebbségekkel, az államiságot nélkülöző kultúrnemzetnek pedig a nemzeti többséggel volt konfliktusa. Az előző részben e konfliktusokat, a politikai nemzet és a kultúrnemzet oldaláról is, csak a homogenitás-törekvések szempontjából elemeztem. Ebben a részben a politikai nemzet belüli kulturális heterogenitás jellemzőit, valamint a nemzeti kisebbségi konfliktusokat és politikákat vizsgálom az elemzésre kiválasztott országokban.

Az egy politikai nemzet belüli nemzeti kisebbségek általánosan két szempontból specifikálhatók. A többséggel való együttélés idejét tekintve lehetnek újbévándorlók és régebben betelepültek; kulturális hátterüket nézve pedig a többségtől csak nyelvi-ethnikailag, csak vallásilag, illetve nyelvi-ethnikailag és egyben vallásilag is különböznek. Minthogy azonban, Hongkongot leszámítva, mindegyik választott országban konkretizálhatók azok a nemzeti kisebbségi csoportok, melyekkel a többségnek konfliktusa van, az elemzésben ezekre összpontosítok. A nemzeti kisebbségi politikákat pedig a szerint különböztetem meg, hogy integratívák vagy dezintegratívák, illetve mit tekintenek az integráció keretének.

Menekültek Németországban: konfliktusok – az európai közösségbe integráló politika

A német birodalom már a 17. században is fogadott be menekülteket, akik akkor a valóság elöl kerestek menedéket. Ezek a cseh és francia protestánsok a német városok gazdag polgáraivá váltak. Az egységes német állam megalakulása után megjelenő szláv gazdasági menekültek ugyancsak be tudtak integrálódni a német társadalomba, de már csak a szegényebb munkásrétegek számát növelve. A más országokból elüldözött zsidók pedig a náci uralom kezdetéig nemcsak hogy befogadásra találtak, de még kulturálisan is asszimilálódtak a német társadalomba.

A második világháború után egy darabig a nyugat-német állam vendégmunkások toborzásával is növelte az etnikai sokszínűséget, és még a kilencvenes évek elején is több menekültet fogadott be, mint a többi ország. Miközben azonban – a náci uralmat persze leszámítva – a német kisebbségi politika integratív jellege megmaradt, az újraegyesült német társadalom egy részének idegenekkel szembeni attitűdje jelentősen megváltozott. Ezt a konfliktust tükrözik az idegenek elleni atrocitások és az azokat szigorúan büntető törvények megjelenése, valamint az a politikai törekvés, amely az európai integrációt szorgalmazva, többek között a különböző kultúrák együttélése számára is nagyobb integrációs keretet keres. Úgy tűnik, a multikulturális társadalom eszméjét és a politikai integráció fogalmának kiszélesítését a németek többsége támogatja, már csak azért is, mert a náci uralom történelmi terhe kizárja, hogy a kisebbségi problémákat a rossz konnotációjú kultúrnemzet vagy a hagyományos politikai nemzet fogalomkörében kezeljék.

Menekültek Görögországban: konfliktusok – a kultúrnemzetből dezintegráló politika

Görögországban a nemzeti kisebbségek (főként törökök, albánok, macedónok) aránya a kilencvenes évek elejéig nem haladta meg a 7 százalékot a görögkeleti vallású többségi nemzethez viszonyítva. A kisebbségek számát és sokféleségét azok a Görögországba érkező menekültek növelték meg ebben az évtizedben, akik a repatriáló görögökkel együtt elsősorban Albániából, más volt kommunista országokból és részint Ázsiából jöttek. A nyelvi-etnikai diverzitás fokozódásával a vallási diverzitás növekedése is együtt járt, a menekültekkel együtt megemelkedett a mohamedánok, katolikusok és protestánsok aránya.

A kulturális heterogenitás szembetűnőbbé válása a többségi társadalom attitűdjére és a politikára egyaránt hatással volt. Míg a görögök egy része közvetlenül: az idegengyűlölettel, addig a politika közvetetten: a monokulturális nemzetállam koncepció fenntartásával reagált a nemzeti kisebbségi problémát kielező menekültáradat megjelenésére. A közvetlen és a közvetett reakció az etnocentrizmus megerősödésében ért össze. A más népek lebecsülése és a görög nemzet felértékelése, valamint a kultúrnemzeti homogenitás kinyilvánítása egyaránt az etnocentrizmus ideológiájának egymást kölcsönösen feltételező elemei. És noha a görög emberjogi szervezetek már fellépnek a bevándorlók faji, etnikai és vallási megkülönböztetése ellen, a görög politikai nemzeten belüli kulturális pluralizmus elismertetésének egyelőre még az európai integráció perspektívájában sem látszanak a gazdasági feltételei.

Arabok Izraelben: konfliktusok – a politikai nemzetből dezintegráló politika

Izraelt többek között az teszi sajátossá a nemzeti többség – nemzeti kisebbségek viszonylatában, hogy nem egyszerűen a bevándorlók, hanem a zsidó bevándorlók országa. Az államalapítás után a Holocaust európai túlélői és a Közép-Kelet arab országaiból érkező zsidók vándoroltak be tömegesen, majd a Szovjetunió összeomlását követően főként az orosz zsidók. Emellett míg más országok a bevándorlás korlátozásában érdekeltek, addig Izrael maga is támogatja a zsidó népesség számának növekedését. Itt tehát a bevándorlás éppen hogy nem a kulturális heterogenitás fokozódásának, hanem a kulturális homogenitás megteremtésének legfőbb politikai tényezője.

Eredményét tekintve azonban a zsidó bevándorlás következtében az izraeli társadalom egyre megosztottabbá vált. A bevándorlók országában a kulturális összetartozás a zsidó hagyományok őrzését és az üldözöttség kollektív történelmi tapasztalatát jelenti és nem jár együtt az anyanyelv és a politikai szocializáció azonosságával. De még a zsidó hagyományok őrzésében is megosztó tényező a zsidó valláshoz való viszony, mely egyébként elvileg az egységteremtés egyik legfontosabb eszköze lehetne. Azonban éppen hogy nem az, minthogy a nacionalista ortodoxok és ultra-ortodoxok a nemzeti identitás szempontjából jelenleg meghatározónak tekinthető két legfőbb kérdésben, a palesztinok államához, valamint az izraeli arab kisebbséghez való viszonyt illetően militáns nacionalista álláspontot képviselnek.

Az izraeli arabok helyzetét és a zsidó állam arab kisebbségi politikáját döntően befolyásolja az a tény, hogy az egész Közép-Keleten Izrael az egyetlen állam, ahol az arabok kisebbségben élnek, miközben a palesztin kérdés megoldatlansága miatt Izrael viszonya az öt körülvevő arab országokkal több mint törékeny. Ilyen körülmények között az arab kisebbség lojalitásában nem bízó kormányzat minimalizálta az izraeli arab állampolgárok kötelezettségeit, például nem szolgálhatnak a hadseregben, ezzel azonban minimalizálta a jogait is, például elesnek azoktól a fontos privilégiumoktól, melyeket a hadsereg veteránjai élveznek (lakás, kölcsön stb.). A kötelezettségek és jogok minimalizációjával a kormányzat intézményesen szeparálta az izraeli arab kisebbséget, melynek a politikai nemzettől való dezintegrációs hatását még az is növeli, hogy az állam szimbólumai (zászló, himnusz) teljességgel elfogadhatatlanok Izrael arab állampolgárai számára. Az

egyedül megoldást hozó kulturális pluralizmusnak ez a politika éppen hogy a kontraindikációját jelenti, mely végső soron az egy politikai nemzetben való kultúrnemzetek békés együttélése helyett az izraeli arabok politikainemzet-tudatát erősíti.

Cigányság Magyarországon: konfliktusok – a politikai nemzetbe integráló politika

Ahogy a köznap politikálásban mondani szokás, Magyarországon nincs nemzetiségi probléma, lévén, hogy nincsenek nemzetiségek. Ha ez túlzásnak is tekinthető, az azonban igaz, hogy az első világháborút követően nem csak három millió magyar, hanem a régóta itt lakó sokféle nemzetiség túlnyomó része is határon kívül került, és akik maradtak (a németeken kívül például szlovákok, románok), azok még nyelvileg is integrálódtak a magyar társadalomba. A politikai rendszerváltás utáni demokráciában a kisebbségi önkormányzatok megszervezése és a nemzetiségi iskolákat anyagilag is támogató politika most kifejezetten azt célozza, hogy egyáltalán megmaradjon a kulturális összetartozás érzése a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekben.

Az első világháborút követően nem csak három millió magyar, hanem a régóta itt lakó sokféle nemzetiség túlnyomó része is határon kívül került, és akik maradtak (a németeken kívül például szlovákok, románok), azok még nyelvileg is integrálódtak a magyar társadalomba. A politikai rendszerváltás utáni demokráciában a kisebbségi önkormányzatok megszervezése és a nemzetiségi iskolákat anyagilag is támogató politika most kifejezetten azt célozza, hogy egyáltalán megmaradjon a kulturális összetartozás érzése a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekben.

A bevándorlók – mint új jelenség – vonatkozásában a Romániából átjött erdélyi magyarokhoz a közvélemény és a politika viszonya egyértelműen befogadó volt. A más nemzeti háterű, köztük illegális bevándorlók (főként délszlávok, ukránok, oroszok) iránti tartózkodás sem a magyarok kulturális homogenitásának féltéséből ered, hanem sokkal inkább a nemzetközi bűnözéstől való félelemből.

A többségi magyar társadalomnak valódi etnikai konfliktusa a régóta itt élő cigánysággal van. A politikai rendszerváltás után a cigánysággal szemben a társadalmi előítéletesség nem csak manifesztté vált, hanem jelentősen meg is növekedett. A piacgazdaságra való áttéréssel ugyanis a zömében alulképzett cigány népesség elvesztette a korábbi állami gondoskodást, és a munkahelyekért folyó versenyben alulmaradván, elvesztette legális megélhetési forrásait is. Mindez kiélezte a magyarok és a cigányok közötti amúgy is meglévő életmódkülönb-

ségeket, mely a mindennapi együttélésben állandó konfliktusok forrásává vált. És noha a hivatalos politika feltétlenül támogatja – kulturális hagyományaik megőrzése mellett – a cigány népesség politikai integrálódását (például cigány önkormányzatok megszervezése, iskolák, alapítványok), egyfelől a cigányság politikai megosztottsága, másfelől a támogatásukra fordított anyagi források szűkössége még hosszú időre elhalaszthatja a tényleges beilleszkedésüket: a gazdasági-társadalmi integrációjukat.

Kisebbségek Hongkongban: nincs konfliktus – nincs konfliktuskezelő politika

A többi elemzett országgal ellentétben Hongkongban nem az a tipikus, hogy vannak, hanem inkább az, hogy nincsenek kisebbségi konfliktusok. Az egyébként csekély számú nemzeti kisebbségek között – vietnámi, kínai menekültek, Fülöp-szigetiek, indiaiak – még privilegizált csoportok is (például indiaiak) találhatóak. Az etnikailag lényegében homogénnek tekinthető Hongkong ugyanakkor vallásilag rendkívül heterogén, de még ez sem jár együtt a vallási diszkrimináció semmilyen formájával sem. Olyannyira nem,

hogy még ún. államvallás sem létezik. Az erősen kommercializálódott hongkongi társadalmat etnikai és vallási értelemben sem feszíti a kisebbségi probléma, így – szükség híján – ez ideig speciálisan kisebbségi konfliktusokat kezelő politikáról sem beszélhetünk.

Konfliktuskezelés és kohézióteremtés az állampolgári nevelésben

Ahogy a nemzeti identitás konfliktusainak két szempontú elemzéséből is kiolvasható, a kultúrnmzet – politikai nemzet, valamint a nemzeti többség – nemzeti kisebbségek viszonyrendszerében történelmileg vagy jelenkorilag keletkezett konfliktusok akár végletesen kohézióromboló tényezőkké is válhatnak, ha a politika nem megfelelő módon kezeli őket. Emellett az is kitérhető: ahogy a „nemzeti homogenitás = kohézió” szituációja nem feltétele mechanikusan a konfliktuskezelés sikerének, úgy a „nemzeti heterogenitás = diverzitás” szituációja sem okozója mechanikusan a konfliktuskezelés kudarának. Természetesen mások a kohézióteremtés eszközei a jellemzően homogén és a jellemzően heterogén politikai nemzetek esetében. A sikernek azonban van egy közös pontja. Nevezetesen az, hogy mennyire erős és széles a szolidaritás a politikai nemzetek, illetve az adott politikai nemzetben belül a többség és a kisebbség között.

A sikeres konfliktuskezelésben és kohézióteremtésben a nevelés, kitüntetetten az állampolgári nevelés igen nagy szerepet játszhat. Egyfelől akkor, ha a nemzeti identitás konfliktusaival – történelmi vagy jelenkori perspektívában – tematikailag valóban szembenéz, másfelől akkor, ha a témakezelésben a szolidaritás erősítését és szélesítését célozza.

Az öt ország állampolgári nevelésének elemzésében e két szempontot tekintem irányadónak. A konfliktuskezelés vonatkozásában azt vizsgálom, hogy a nemzeti identitást érintő valóságos konfliktusok egyáltalán megjelennek-e, és ha igen, milyen módon az állampolgári nevelés témafókuszai között. A kohézióteremtés kapcsán pedig azt elemzem, melyek ennek a témafókuszokban található színterei, és mennyire mutatnak a konfliktuspontok oldása felé a szolidaritás irányai a többségi politikai nemzet állampolgári nevelésében.

A nemzeti identitás konfliktusai mint témafókuszok

A választott országok állampolgári nevelésében a valóságban meglévő konfliktusok megmutatásának és kezelésének skálája a konfliktusok feltárásának törekvéséitől az útkezesen át azok teljes negligálásig terjed. E tekintetben az öt ország állampolgári nevelése ötféleképpen jellemezhető.

Németországban már a nemzeti identitással kapcsolatos fogalmak használata is eleve konfliktusos, minthogy az olyan fogalmaknak, mint a nemzeti tudat, nemzeti hovatartozás, nemzeti büszkeség, történelmileg negatív: nacionalista konnotációja van. Ebből akár a nemzeti identitás körébe tartozó témafókuszok kerülése is következhetne, de a lényegyet tekintve nem ez történik. Igaz ugyan, hogy a nemzeti szimbólumok (a zászló, a himnusz), a nemzeti hősök és a nemzeti ünnepek a fenti okok miatt hangsúlytalanok az állampolgári nevelésben, a német nemzeti tudatot valójában nyomasztó vagy foglalkoztató kérdések azonban nagy súllyal szerepelnek a témafókuszok között.

A német nemzeti tudatot terhelő kérdéseket illetően történelmileg a Holocausthoz, jelenkorilag a menekültekhez való viszony jelentősége a legnagyobb – a valóságnak is megfelelően – az állampolgári nevelésben. A Holocaust – már csak az 1995-ös 50. évforduló miatt is – nagy történelmi téma lett, emellett a német diákok számos projekt keretében foglalkoztak vele. A koncentrációs táborok vizsgálatán és a túlélőkkel folytatott találkozásokon keresztül szembesültek a zsidóságot ért atrocitásokkal, dokumentumokat készítettek és megemlékezéseket rendeztek. Mindez lehetőséget teremtett a történet tudatosítására, de nem szükségszerűen azzal a szándékkal és következménnyel, hogy a történelmi teherrel való szembenézés személyes büntudatot keltsen bennük.

A menekültek helyzete és a hozzájuk való viszony kétféle módon is megtalálható a német állampolgári nevelés témafókuszai között. Egyfelől az emberi jogok megvalósulásának témakörén belül, főként társadalmi és jogi helyzetük ellentmondásaira, a velük szembeni erőszakos cselekményekre és azok megelőzésére koncentrálván; másfelől a földrajztanítás keretei között, kiszélesítve a témát a bevándorlás okaira, vallásuk és kultúrájuk különbözőségeire. Emellett számos projekt is foglalkozik a menekültekkel kapcsolatos problémákkal, olyan konkrét szituációkhoz kötötten, mint a diákok szomszédságában lakó menekültek életviszonyainak nehézségei vagy a kulturálisan heterogén csoportok közötti iskolai konfliktusok.

Hongkongban a fő konfliktus az „egy kultúrnemzet – két politikai nemzet” státusából az „egy kultúrnemzet – egy politikai nemzet” státusába való visszakerülésből ered. Az ismert politikai okok miatt azonban a státusváltozásból fakadó identitásprobléma nem jelenik meg az állampolgári nevelés témafókuszai között. Az identitáskérdések elsősorban a Kínával való kulturális összetartozás demonstrálására terelődnek át, hangsúlyozva a kínai tradíciókat, a kínai ünnepeket, a kínai szokásokat. A kultúrnemzeti egységtudat erősítésére emellett a történelmi témák is bőven lehetőséget adnak. De a jellemzően leíró tanítási metodológia alkalmazásának segítségével itt is vigyáznak arra, hogy a történelmi témákba se vigyék bele az aktualizálható politikai vonatkozásokat, az egy politikai nemzetté válásból fakadó konfliktusokat. Például bemutatják Kína történelmi hőseit és a hősök cselekedeteit, anélkül azonban, hogy értékelnék érdemeiket vagy éppen elítélnék tevékenységüket.

Magyarországon két nagyobb kérdés hordoz konfliktusos elemeket. A határon túli magyarok politikai támogatása, valamint a cigány és a magyar lakosság együttélése megjelenik ugyan az állampolgári nevelés tematikájában, de egyrészt nem súlyának megfelelően, másrészt a konfliktusos elemeket szinte teljesen kiiktatva. A határon túli magyarsággal kapcsolatban fel sem vetődik annak a politikát és lakosságot megosztó döntő nézetkülönbségnek a megtárgyalása, amely a „nyílt politikai támogatásuk” vagy a „csak gazdasági és kulturális segítségük” alapállásai között húzódik. Ugyanígy mellőzi a tematika a cigány-magyar együttélésben napi szinten megjelenő életmódbeli konfliktusok bemutatását és azok társadalmi, gazdasági és kulturális okainak elemzését.

Izraelnek van e tekintetben a legkomplikáltabb helyzete. Egy hosszan elhúzódó békekeresés átmeneti körülményei között szinte lehetetlen megtalálni azt az utat, mellyel a vallásos és nem vallásos zsidók, valamint az arab kisebbség nemzeti identitását érintő konfliktusos témák – a kölcsönös sérelmek kiélézése nélkül – az állampolgári nevelésben bemutatathatók. Noha születtek javaslatok és speciális programok, melyek a nemzeti identitás konfliktusait érintő témákra is kitérnek valamilyen módon (például a zsidó identitást kulturális értelemben hangsúlyozó Zsidó-Cionista Intézet programjai), továbbá a zsidó identitáshoz kötődő témakezelésben kevesebb a nacionalista elem és az arabok bemutatása is kevésbé negatív a korábbiakhoz képest, az arab kisebbséget sértő zsidó állami szimbólumok (zászló, himnusz, ünnepek) respektálása változatlanul kötelező az arab iskolákban. Az igazi kulcskérdések pedig, a zsidó-arab együttélés és maga a békefolyamat, továbbra sem frekvenciált témák az izraeli iskolákban.

Görögországban a homogén nemzetállam politikai koncepciója nem veszi tudomásul a menekültek tömeges megjelenése következtében kialakult kulturális heterogenitást és az ebből származó konfliktusokat, így az állampolgári nevelés tematikájában is teljes mértékben negligálódik annak az ellentmondásnak a megjelenítése, mely a homogén nemzetállam koncepciója és a nyelvi, etnikai, vallási heterogenitás valósága között fennáll. Azok a témakörök, ahol a kulturális különbözőségeket tárgyalják, más országokra vonatkoznak, melyekkel összehasonlítva a „kulturálisan homogén” Görögország a nemzeti identitás szempontjából éppen hogy a legfőbb értéket: a nemzeti egység értékét képviseli.

A kohézióteremtés szinterei és a szolidaritásra nevelés irányai

Az elemzett országok állampolgári nevelését nemcsak a nemzeti identitás konfliktusainak megjelenítési útjai jellemezhetik. Témánk szempontjából talán az még fontosabb, hogy az állampolgári nevelés tematikája és témakezelése milyen módon járul hozzá az adott országban meglévő konfliktusok oldásához: a kohézióteremtéshez. E vonatkozásban a szolidaritásra nevelést érzem meghatározónak, mely más politikai nemzetekre és a politikai nemzeten belüli kisebbségekre egyaránt irányulhat. Logikailag nézve, minél tárgabb körre terjed ki a szolidaritás, annál nagyobb a kohézióteremtő ereje. Hatékonyágát tekintve azonban nem azonos súllyal esik latba, hogy a szolidaritásra nevelés a nemzeti identitást érintő valóságos konfliktuspontokra vagy az ország szempontjából közömbösebb, távolabbi kapcsolatrendszerekre irányul-e. Ezért a választott országok szolidaritásra nevelésének fő irányait a konfliktuspontokkal való összevetésben mutatom be.

A nemzetközi dimenzió: Hongkong

Noha Hongkongban a Kínával való egy politikai nemzetté válás a fő potenciális konfliktushordozó a nemzeti identitástudat szempontjából, a Kína iránti szolidaritásra nevelés jellege mégsem politikai, hanem kulturális és történelmi, ahogyan ezt már más vonatkozásokban is hangsúlyoztuk. A szolidaritás fő iránya azonban ezzel együtt sem a nemzeti dimenzió az állampolgári nevelésben. Hongkong jelenlegi világgazdasági pozícióját nem Kína, hanem a nyugati világ részeként szerezte meg, ezért szolidaritásának iránya is inkább nemzetközi, mintsem nemzeti, minthogy identitásforrása nem az, hogy Kína egyik (visszacsatolt) része, hanem az, hogy a világkereskedelem egyik legjelentősebb központja. Ez a szemlélet tükröződik az állampolgári nevelést érintő tantervekben és tankönyvekben egyaránt.

Az európai dimenzió: Németország

Németországban a szolidaritásra nevelés a lehető legszélesebb körű és tematikai elemeit tekintve messze túlmutat a konfliktuspontokon. Például a harmadik világból kevés bevándorló érkezett ide más európai országokhoz viszonyítva, a szolidaritásra nevelés mégis kiterjed a harmadik világ országaira. Ugyanígy része ennek a nyugat-európai mellett a kelet-európai nemzetekkel, valamint Németországon belül a keleti részekkel való szolidaritás. Ez utóbbi már komoly konfliktuspontot érint, ezért a régi és az új szövetségi államok közötti feszültség oldását célozza. A német állampolgári nevelés tematikájában a nemzetközi kapcsolatok erősítése általában is nagy súllyal szerepel, a diákoknak számos projekt ad alkalmat nemzetközi csereprogram keretében arra, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzenek más népek életviszonyairól és problémáiról.

A szolidaritás érzésének felkeltésében már közvetlen konfliktuspontokra irányulnak azok a témák és projektek, melyek a Holocausttal és a bevándorlók emberi jogaival, illetve a velük való együttéléssel foglalkoznak. A szolidaritásra nevelés fontosságának legfeltűnőbb mutatója azonban az, hogy szinte teljesen mellőzik a nacionalizmus gyanúját előhívó, esetleg más nemzeteket vagy kisebbségeket sértő német nemzeti szimbólumok és a nemzeti hovatartozás hangsúlyozását. Világosan látszik a törekvés arra, hogy a más, köztük távoli népekkel és a nemzeti kisebbségekkel való szolidaritás mellett, a német nemzeti tudat erősítése helyett inkább az európaiság tudatát próbálják fejleszteni a hatékonyabb kohézióteremtés érdekében.

A nemzeti dimenzió: Izrael

Mínthogy a többi elemzett országhoz viszonyítva Izraelben a legtörekenyebb az egyensúly a kohéziót építő és a kohéziót romboló tényezők között, a nemzeti dimenzió erősen felértékelődik a kohézióteremtést elősegítő szolidaritásra nevelésben. Ezt jól mutatja, hogy az izraeli arab állampolgárokat sértő zsidó állami szimbólumok – mint a többségi nemzet

kohézióteremtésének eszközei – továbbra is hangsúlyosak az állampolgári nevelésben, miközben, ha az arab kisebbség felé nem is irányul a szolidaritás, az arabokról mutatott kép általában kevésbé negatív és ellenséges már, mint korábban. Emellett a nemzeti dimenzió nem csak a feszült zsidó-arab viszony miatt fontos a kohézióteremtésben. A szolidaritást a vallásos és nem vallásos zsidók között is fejleszteni kell, melynek útjait éppen az utóbbi időben próbálják kiépíteni a non-profit szervezetek által működtetett projekteken keresztül, a vallásos és az állami iskolák közötti közvetlen kapcsolatok erősítésével.

A politikai nemzet dimenziója: Magyarország

Mint minden új-demokratikus országban, Magyarországon is fontos fokmérője a demokrácia erősségének az emberi jogok tiszteletben tartása. A szolidaritással kapcsolatos

A határon túli magyarok politikai támogatása, valamint a cigány és a magyar lakosság együttélése megjelenik ugyan az állampolgári nevelés tematikájában, de egyrészt nem súlyának megfelelően, másrészt a konfliktusos elemeket szinte teljesen kiktatva. A határon túli magyarsággal kapcsolatban fel sem vetődik annak a politikát és lakosságot megosztó döntő nézetkülönbségnek a megtárgyalása, amely a „nyílt politikai támogatásuk” vagy a „csak gazdasági és kulturális segítségük” alapállásai között húzódik. Ugyanígy mellőzi a tematika a cigány-magyar együttélésben napi szinten megjelenő életmódbeli konfliktusok bemutatását és azok társadalmi, gazdasági és kulturális okainak elemzését.

nevelési célok ezért elsősorban ezeknek a témáknak a tanításában kapnak szerepet. A nemzeti identitás oldaláról jelentkező konfliktusok oldásában azonban nincs közvetlen funkciója a szolidaritásra nevelésnek. A kohézióteremtés vonatkozásában lényeges konfliktuspontokat: a cigánysággal és a határon kívüli magyarsággal való szolidaritást a magyar állampolgári nevelésben csak közvetett módon érintik és különösen nagy óvatossággal kezelik. A cigányság iránti szolidaritás kérdése beleágyazódik a szociális ellátás és a nemzeti-etnikai kisebbségek politikai joggyakorlásának témaköreibe, érintetlenül hagyva a cigány-magyar együttélés konfliktusainak sajátos gócpontjait. A határon kívüli magyarsággal való politikai szolidaritás sem explicit, csak implicit, mert számos törekeny aktuálpolitikai vonzata van: egyfelől a szomszédos országok kisebbségi politikájának esetleges bírálata, másfelől az egymással sokszor ellentétes kinti magyar politikai pártok és irányzatok hivatalos preferenciája tekintetében.

A kultúrnemzet dimenziója: Görögország

Igen érdekes, hogy miközben a mai Görögországot számos nyelvi, etnikai és vallási kisebbségi konfliktus feszíti, a szolidaritásra nevelésben ezekre semmilyen utalás sem történik. Ez nem azt jelenti, hogy a szolidaritás érzésének erősítése hiányzik a görög állampolgári nevelésből, inkább azt sugallja, hogy azok a konfliktusok, melyeket a kohézióteremtés érdekében a szolidaritásra neveléssel oldani lehetne, nem Görögországban, hanem másutt találhatók. Az olyan nevelési célok, mint az emberi és kisebbségi jogok elismerése, a faji, nemzeti és vallási diszkrimináció elítélése, valamint az együttérzés felkeltése a jogaikban sértettek iránt mindig azokban a témakörökben vetődnek fel, melyek más régiók és országok történelméről vagy a nem demokratikus államokról szólnak. Ebben a megközelítésben a szolidaritásnak nincs belső kohézióteremtő funkciója, lévén a kohéziót a homogén görög nemzetállam eleve biztosítja. A szolidaritás tehát csak mint demokratikus norma jelenik meg a görög állampolgári nevelésben, melynek gyakorlati alkalmazását nem vonatkoztatják saját konfliktusaik oldására.

A kohézióteremtés nehézségei

Mint az összehasonlító másodelemzésből érzékelhettük, noha a jelenségek szintjén vannak közös elemei a kohézióteremtés objektív nehézségeinek az elemzett országok állampolgári nevelésében (például státusváltozás, menekültáradat), jellegüket és mértéküket azonban közel sem tekinthetjük azonosnak. Ha a nehézségeket tipizálni akarjuk, legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy Görögországban és Magyarországon a gazdasági, Németországban, Hongkongban és Izraelben pedig a politikai helyzethez köthetők elsősorban a kohézióteremtés legfőbb objektív akadályai.

A nemzeti, etnikai kisebbségek iránti szolidaritás kialakulását a többségi nemzet egzisztenciális bizonytalansága fékezi Görögországban és Magyarországon (lásd menekültek, illetve cigányság), mely helyzet kohézióromboló hatásáról a két ország állampolgári nevelésében szinte tudomást sem vesznek. Azokban az országokban viszont, ahol e tekintetben a politika a meghatározó, az állampolgári nevelés maximum tereli (lásd Hongkong), de semmiképpen sem ignorálja a nemzeti identitás konfliktusait. Úgy tűnik tehát, hogy a kohézióteremtés politikai eredetű nehézségeiről nehéz nem tudomást venni az állampolgári nevelésben.

A politikai eredetű nehézségek esetében is különbséget kell tenni azonban egyfelől a döntés utáni (Németország, Hongkong), másfelől a döntés előtti (Izrael) helyzetek között. Mint kitűnt, jobban kezelhetők a konfliktusok a valóságban, és így az állampolgári nevelésben is egy döntés utáni helyzetben, különösen akkor, ha a kohézióteremtésben a politika erős gazdaságra támaszkodhat. És ezzel ellentétben, még erős gazdaság esetén is csak növekednek a konfliktusok, ha a kohézióteremtés módjait leginkább befolyásoló politikai döntések elhúzódnak. Ez a helyzet tükröződik vissza az izraeli állampolgári nevelés útkeresésében.

És végül az sem közömbös a kohézióteremtés nehézségeinek mértékét illetően, hogy történelmileg kumulálódott vagy csak jelenkorilag kialakult nehézségekről van-e szó. Németország, Izrael és Magyarország esetében a nemzeti identitástudat történelmi terheivel is számolni kell a kohézióteremtés lehetséges módjait tekintve (lásd Holocaust, Palesztina történelme, nagy számú magyar kisebbség határon kívül kerülése), bár mint látható volt, nyíltabban néz e terhekkal szembe annak az országnak az állampolgári nevelése (Németország), melyben maga a politika is felvállalja a nyílt szembenézést.

Mint az eddig leírtakból megállapítható, a kohézióteremtés nehézségeinek mértékét a politikai döntések elhúzódnása növeli leginkább, melyhez ha történelmi terhek is hozzájárulnak, igen nehézé teszik a konfliktuskezelés sikeres módjának megtalálását. És fordítva, kisebb a nehézségek mértéke, ha erős gazdaságra támaszkodó, a konfliktusokkal nyíltan szembenéző politika valósul meg, különösen akkor, ha ezt a politikát a nemzetközi szinten betöltött nagyhatalmi pozíció is elősegíti.

Orit Ichilov, az izraeli esettanulmány szerzője egyik általánosabb érvényű megállapításában arra utal, hogy az állampolgári nevelés a társadalmon belül lejátszódó társadalmi, politikai és értékváltozásokat tükrözi vissza. Ezt a megállapítást azzal pontosítanám, hogy az állampolgári nevelés nem közvetlenül magukat a változásokat, hanem inkább az azokra reagáló hivatalos politikát tükrözi vissza elsősorban, de persze csak olyan mértékben, amennyire azt az iskolai gyakorlat megvalósítja. Fokozottan érvényes ez az olyan, politikailag különösen érzékeny kérdésre, mint a nemzeti identitás, ezért az elemzett országok esettanulmányainak másodelemzéséből kialakított helyzetképet is csak fenntartásokkal lehet elfogadni. Egyrészt időbeli fenntartásokkal, mert a nemzeti identitással kapcsolatos aktuális politika maga is változhat vagy módosulhat, másrészt metodológiai fenntartásokkal, mert kvantitatív kutatási adatok bekapcsolása nélkül nem állapítható meg, hogy a politikai, illetve oktatáspolitikai szándékok milyen mértékben valósulnak meg az egyes országok iskolai gyakorlatában. A bevezetőben említett kutatási projekt második fázisa, amely már a tanu-

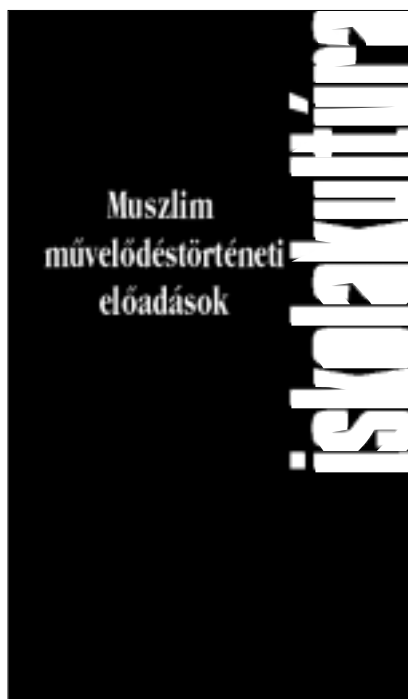
lók tudását és attitűdjét vizsgálta, többek között éppen azt célozta, hogy a részt vevő országokról adott helyzetkép már ne csak az állampolgári nevelésben megvalósítandó politikai, oktatáspolitikai szándékokat, hanem a jövő generációjának más szocializációs hatásokkal együtt formálódó nemzeti identitástudatát is tükrözze. Ennek az adatbázisnak az elemzése azonban már egy másik tanulmány tárgyát képezheti.

Jegyzet

(1) Torney, Judith V. – Oppenheim, A. N. – Farnen, Russell F. (1975): *Civic Education in Ten Countries*. IEA, Stockholm. (A tizedik ország Irán volt, mely később visszavonta az adatait.)

(2) Torney-Purta, Judith – Schwille, J. – Amadeo, Joe Ann (szerk., 1999): *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*. IEA.

(3) A fenti kötetből felhasznált esettanulmányok országonként a következők: Görögország: Makrinioti, Dimitra – Solomon, Joseph: *The Discourse of Citizenship Education in Greece: National Identity and Social Diversity*; Hongkong: Wing On, Lee: *Controversies of Civic Education in Political Transition: Hong Kong*; Izrael: Ichilov, Orit: *Citizenship in a Divided Society: The Case of Israel*; Magyarország: Mátrai Zsuzsa: *In Transit: Civic Education in Hungary*; Németország: Handle, Christa – Oesterreich, Detlef – Trommer, Luitgard: *Concepts of Civic Education in Germany Based on a Survey of Expert Opinion*.

Az Iskolakultúra könyveiből